

Skolevæsenet på Samsø

af Bent Rasmussen

Som indledning til denne artikel vil jeg gerne bringe en kort oversigt over skolevæsenets stilling her i landet, indtil Samsø klart træder ind i billedet.

I korstogstiden (1100—1300), og en tid efter denne, var der i Danmark som overalt i Europa stor begejstring for kirkens sag.

Det var i denne periode, at vi her i Danmark fik de fleste af vore domkirker og domskoler bygget så vel som de fleste klostre og klosterskoler anlagt. I tiden, der fulgte, omgiver kirken sig mere og mere med ydre glans, tillægger sig rigdom og magt, men desto svagere blev dens indre tilstand.

Biskopperne lod ofte præsteembeder stå ubesatte, så de selv kunne oppebære indtægterne, eller de lod dem besørge af de såkaldte „læsepræster“ — ofte uvidende mænd, som knap kunne læse en prædiken op af en bog på deres eget modersmål. Mange af dem måtte som små børn har for sædvane lade fingeren følge ord og linie.

Der var ansat „degne“ (☉: tjenere) ved kirkerne — de såkaldte „sædedegne“, kaldtes ofte siddedegne i modsætning til løbedegne, senere „sognedegne“. Klosterskolerne betød kun, at her oplærtes disciplene i den katolske kirkes lære og ritus.

Om domskolerne meddeles, at deres undervisning var blevet til rent formvæsen og pedanteri. Man fortabte sig i disputer. Skoletugten var umådelig hård. Den bekendte reformator Kristen Pedersen siger: „Drengene blev ubarmhertigt behandlet med store ferler (☉: stokke til håndslag) og tykke bøddelris“. Spurgte man

„Hørerne“, hvorfor de gjorde dette, svarede de: „Jeg haver således købt min lærdom og visdom, og jeg vil også således sælge hannem“. Om hvad det lærtes, siger Kr. P.: „Drengene lærte kun to ting, at „tage mod prygl og at snakke latin“.

Kun skoletidens længde blev der holdt på, 16—20 år var det sædvanlige, og „man så ofte på skolens bænke gamle, skæggede karle på 30—40 år“. Domskolerne blev dog ikke alene besøgt af adelen, men også af almuen, fordi det var den eneste vej til embeder og gode stillinger i kirke og stat.

— —

Borgere i købstæderne begyndte, eftersom handelen tog opsving, selv at oprette skoler, hvor der foruden religion undervistes i læsning, skrivning, regning, fædrelandshistorie, geografi samt desuden ofte i tysk.

Men om landsbyskoler var der endnu ikke tale. Almuekongen Kristian den Anden gjorde forsøg på at indføre en almindelig folkeundervisning, idet han befalede præsterne og sædedegnene at undervise bønderbørnene i religionens hovedsandheder samt i at læse og skrive dansk.

I byerne skulle alle børn desuden lære at regne.

Men „den gamle ørn“ blev som bekendt fordrevet 1523 til sorg for almuen eller borger i by og på land. Hans love blev brændt.

Reformationen (1536) bragte naturligvis en ændring på mange områder. Lad mig lige nævne et par, der har betydning i denne forbindelse: 1. bispetiende blev til kongetiende, 2. kirketiende forbeholdtes kirkebygningernes vedligeholdelse, og 3. præstetiende var i forbindelse med præstegårdens jordtilliggende samt offer (til højtider) og accidenser (offer ved bryllup, barnedåb og begravelse) præstens løn.

Degnegårdene med degnetraven ($\text{c}:$ $\frac{1}{3}$ af præstens), offer og accidenser skulle vedblive at være degnens løn. For oplysningen blev der sørget bl. a. ved at forbedre Københavns universitet, der var oprettet 1479.

Der oprettedes nu i stedet for klosterekolerne een latinskole i hver af rigets købstæder; selv i den mindste by. Disse latinskoler fik hver sin rektor og 3-4-5 „Hørere“. Der undervistes i disse sko-

ler kun i religion, skrivning og sang. Undervisning paa latin. — Samtidig skal der i byernes oprettes „skriveskoler“ for drenge og piger og andre — står der mærkeligt nok i ordinansen. Men da der vel heller ikke i hin tid var mere end to køn, må andre vel betyde voksne.

Kirkeordinansen taler ikke om landsbyskoler, da man sikkert er vejet tilbage for tanken om at opbygge et skolevæsen med lærere og skolehuse rundt i landet. Man må søge at gøre hjemmene til skoler, hvor forældre eller husbonde er lærere. Mange vil måske have læst, hvad den første sjællandske biskop efter reformationen, Peder Palladius siger: „Gode kristne skulle lade deres børn, drenge og piger, flittigt lære deres børnelærdom med det allerførste, som de kunne noget tale, at de kunne vænnes til gudsfrygtighed straks fra deres barndom“. Desuden indrettedes den såkaldte degnelæsning, hvorom ordinansen siger: „Så skal sognedegnene undervise det unge bondefolk udi børnelærdommen, katekismen, een sinde om ugen udi den sted og stund, sognepræsten dem foreskriver“. Rigets biskopper vedtog ved et møde 1555 i København flg. fællesudtalelse: „Hver sognedegn på landet skal være pligtig at oplæse katekismen i sin blotte tekst og så et stykke af Luthers liden forklaring hver søndag og højtidsdag, straks han haver ringet anden gang, for de unge folk, som da til stede ere, hvad heller de er mange eller få, den stund præsten skrifter folk i koret. Dette skal degnen gøre i sin sognekirke nede ved fonten. (Døbefonten stod dengang altid nede ved indgangsdøren på kvindesiden 3: nord-siden.)“

Desuden skulle sognedegnen i de tre store højtiders dage gå ud til en eller to af landsbyerne og i en gårdfæsters hus samle landsbyens unge, undervise dem lempelig i katekismen og synge en salme med dem.

Det ved reformationen vakte religiøse liv fremkaldte en trang i folket til selv at kunne læse den hellige skrift, der nu kunne fås på dansk, og de salmer, som man nu sang i kirken, samt alt, hvad reformatorerne skrev mod de katolske vildfarelser.

Så længe man i kirkerne hørte eller sang sit credo (trosbekendelsen), paternoster (fadervor), Ave Maria (Hil dig Maria) og cyrie

eleison (Herre, forbarm dig) på latin, var der ingen trang til at kunne læse; thi alt foregik på latin, men anderledes nu. Man begyndte at undervise i læsning i adskillige hjem på Samsø og adskillige steder i Jylland, hvorimod de mere undertrykte øboere endnu ikke kom så vidt.

Nogle steder har man mulig forenet sig om at holde en mand eller kvinde, der var bedre oplyst end de fleste, til at undervise sine børn. Men i et kongebrev (Kristian IV) hedder det, at det, *som somme steder sker*, må pålægges bønderne i de store landsbyer at holde en skolemester og et lidet skolehus, hvor ungdom kan undervises. Dette kongebrev blev dog ikke fulgt.

Der lyder også i det 17. århundrede stadig klager over sædedegnene, som iøvrigt gerne henføres til tre klasser: 1. nogle var både lærde og dygtige folk; 2. andre var vel studenter, men „ulærde og uduelige, gamle, mislykkede, der kun tænkte på at fortsætte et dårligt levned med al slags svir og uterlighed, og som efter at have været i embede i nogle år, havde glemt det meste af, hvad de havde lært“, 3. og endelig var andre slet ikke studenter og da „tit så uvidende, at de ikke engang kunne læse dansk“.

Sognedegne på Samsø

I Kolby var der i 1660 en sognedegn ved navn Jens Hansen. Han var i alle tilfælde så dygtig, at han kunne både læse og skrive, men da han intet sted benævnes studiosus, kan man vel gå ud fra, at han ikke er nået så langt ad latinskolens trange vej. I bemeldte år 1660 skriver han: „Degnen haver ingen Degnebolig eller Jorder at avle paa til Degnekaldet, men nyder ikkun 1 Skæppe Korn af hver Bonde og en halv Gaas, 3 smaa Brød og 10 Hønsæg, ellers ingen Offer og giver dog til Degneenken af samme Indkomst $\frac{1}{3}$ Part til hines Ophold. Dog er hannem af Lehnsherren bevilget aarligen 3 Td. Byg af Kirkens Korn (3: kirketiende) som i Avgiften afkortes, for hans Umage at ringe Morgen og Aften Aaret igennem.

Appendix:

Til Nannest eller Mari-Byrd, som ellers kaldes Smaa Redtsel,

gives til Sognepræsten, ingen Høns, Gæs, Smør, Ost eller Brød, nyder ringe eller intet Offer om Højtiderne, som ellers dog paa andre Steder vanlig og lovlig gives, baade i Aarhus og Sjællands Stifter, under hvilke Samsø er liggendes, anlangendes den geistlige og verdslige Jurisdiction.

Jens Hans Degn
Koldbye Kirke med
Egen Haand.“

Senere underskriver han sig: Sognedegn Jens Hansen.

Da han ingen degnegård har, skriver han som sit tjenestested Koldbye Kirke.

Redsel — på norsk rede — betyder ydelser i naturalier — altså småredsel: fjerkræ, æg m. v. Nannest (☉: døgnkost) en afgift af spisevarer: brød, fjerkræ, æg, smør, mælk m. v. — blev afløst ved kgl. forordning af 19. feb. 1861 — dog mindes jeg fra min onkel, der var lærer i Bregninge på Tåsinge (1870—1909), at de til 1898—99 hver sommer fik mælk til ost fra gårdene.

I 1690 opgives degneholdets indkomster: „Sognedegnen Jens Hansen skulle nyde til aarlig Løn af hver Decimant (tiendeyder) 1 Skp. Byg, en halv Gaase-Krop og 3 Brød, hvortil 2 Skilling som oppebæres om Julen og om Paasken 10 Æg. Offeret forringes hvert Aar, formedelst Bønderne forarmes, bekommer i Højeste om Julen 2 Rigsdaler, om Paasken 2 Rigsdaler og om Pindse-Fæsten 6 a 7 Mark. Haver ingen sær (☉: særlig) Degnebolig til Kaldet, langt mindre nogen Tillæg enten Agger eller Enge i ringeste Maader, men hvis ringe Degnebolig, som nu af Degnen beboes, haver han selv indkøbt til Ejendom, som andre der paa Landet.

Fæsteren Jens Hansen Degn
Egen Haand.“

Det er naturligt, at bønderne på den tid har været meget forarmede efter besættelsen i svenskekrigen 1657—58 og den skånske krig 1675—79.

En menneskealder senere rejstes skolen. En studeret degn i Tra-nebjerg sogn var: Lars Jørgensen, der stammede fra Horsens. Efter

hvad man kan forfare, var han en god kirkens tjener. Endnu ser man i Tranebjerg kirke den gamle skønne degnestol med buskbarok udskæring på stolgavle, hvor man ser initialerne L I (5: Lars Jørgensen). På degnestolens pult og offerplads er udskåret følgende:

„Lucas Georgius Horsnensis, subminister hujas eccleciæ, anno 1654“ — altså Lars Jørgensen, Horsens.

Han har vel så selv ladet den smukke degnestol udføre.

Om embedet foreligger flg.: 1653: „Af Kirketiende nyder Degnen aarlig 6 Td. Byg for Klokker at ringe og Sejer-Værket (uret) at stille. Degnen haver ingen frie Bolig, men nyder alene en Skp. Korn af hver Mand, ½ Gaas, 3 smaa Brød og 10 Hønsæg og ingen Offer eller andet — dette foreskrevne for Tranberg Sogne, PræsteKald Vedkommende, saaledes at efterfindes Bekiendelse af undertegnede

P. L. Janus Bartholin,
Tranbergensis

Luchas Jørgensen
Degn - egen Haand.“

Bartholin var sognepræsten.

Den næste degn, Ivar Hamst, har 1690 fået tillagt degnebolig i Brundby — dog uden avling, bemærkes der. Det var grevskabet, der aflagde degnen og hans efterkommere med huset

5 skoler bygges

Omkring år 1700 kom den pietiske retning og afløste ortodoksien. Den kom hertil fra Tyskland (herrnhutterne) med dens betonelse af fromhedsmotivet i kristenlivet: Ikke lære, men liv. Selve ordet pietime er pietas (fromhed eller rettere det lukkede øje). Denne bevægelse medførte en stor interesse for oplysning, og det kan vel tilskrives bevægelsen, at fattigforordningen af 1708 indeholder en bestemmelse om, at hvor der ikke findes en skole i sognet, skal der stræbes hen til at få en sådan indrettet.

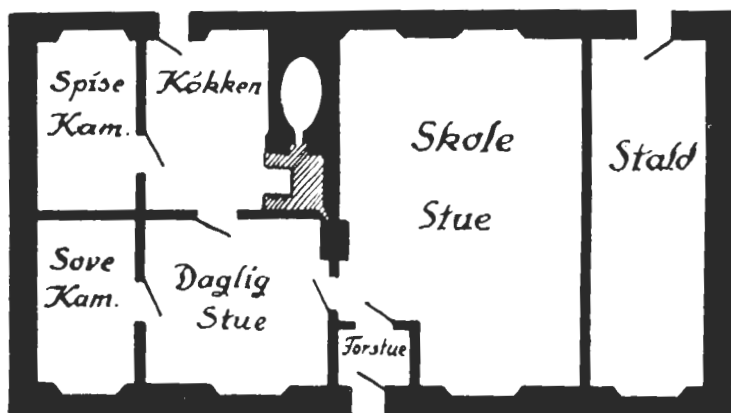
Enkelte herremænd havde oprettet og funderet skoler på deres godser. På Samsø havde en gårdmand og skipper oprettet en skole i Toftebjerg.

Kong Frederik IV's moder, dronning Charlotte Amalie, hans

egen dronning Louise, kongens søster og broder oprettede skoler på deres godser. Som landets største godsejer besluttede da kongen at oprette 240 skoler på sine ryttergodser. (Bønderne på disse skulle stille ryttere til kongens hær.) Der er ikke tvivl om, at det var ægte kristelig og menneskelig kærlighed til almuen, der var drivkraften i kongens iver for skolevæsenet, mulig også at overbyde sine høje slægtninge; thi der var et spændt forhold mellem dem, navnlig efter kongens ægteskab med Anna Sophie Reventlow.

Lensgreve Christian Danneskiold-Samsøe var grebet af pietismen, og han bestemte da at oprette 5 skoler på Samsø — een i hvert sogn efter kong Frederik den Fjerdes eksempel. Skolerne blev bygget i Kolby, Brundby, Besser, Onsbjerg og Nordby i tidsrummet 1725—28, og de blev indrettet som „rytterskolerne“. Vi er derudfra i stand til at rekonstruere dem paa papiret.

Skolernes grundplan

Hver skole var 21 alen lang, 9 fag, 12 alen bred og $4\frac{1}{2}$ alen høj fra gulvet til bjælkerne. (Højden blev med tiden mindre, da gulvet er hævet og loftet gibset). Murene var to sten tykke og fugede udvendig. Gesimsen $\frac{1}{2}$ alen høj, og det høje tag med skrå (valmede) gavle var dækket med røde tagsten. Skillerum var udført af soltørrede lersten. Bageovn, skorsten og gulve af mursten. Indven-

Overslaget til en sådan skole

	Rdl.	Mk.	Sk.
<i>Mur arbejde</i>			
24000 mursten til det hele huses grundmur uden om- kring	140		
5000 dito til en skorsten, bageovn og 2de kackelovns fødder	29	1	
1000 sølbagede lersten til alle skillerumme at op- mure	10		
3000 brente mursten til alle gulve	17	3	
5000 tagsten til det hele hus og til de 2de kackelovner...	66	4	
280 tønder kalk til alld mur arbejde	93	2	
3 lpd. svinehaar til taget at skielle	1		
Murmesteren arbejds løn for det hele hus	80		
<i>Til stellager behøves:</i>			
8 stücker 12 al. træer	3	2	12
1 tylt stærke stenlegter		3	
4 tylter 5 al deler	6		
400 sterke legtesøm	2		
2 tylter 5 al deler til kalkbenke	3		
3 tomme tieretønder til kalkballier		3	
<i>Tømmer arbejde</i>			
12 norske 18 alener til bielker	16		
28 norske 16 alener til sparrer	28		
2 norske 12 alener til hanebielker		5	
Resten til hanebielkerne kand tages af stellaget træer			
1 tylt sterke overlegter	1		
16 tylte sterke overlegter	10		
700 legtesøm	2	5	8
50 speger til det hele hus	1		4
70 al egetømmer til murrører, som skal være 8 tom. brede og 4 tom. tyk	11	4	
1 stücker egetømmer til en skorstenshammer, 8te tom. udi fierkant og 4 al. lang		4	
3 stücker 16 alener til staldens indretning	3		
Tømmermanden arbejds løn for 10 par kobbelspender, 10 bielker og 2de skraagauler at hugge, at opsæt- te og at legte, samt stalden at indrette	16		

	Rdl.	Mk.	Sk.
<i>Snedker arbejde</i>			
12 tylter 6 al. deler til der hele loft	24		
Arbejds løn for samme at høvle, pløje og at lægge	5		
3 tylter 5 al. deler til 10 døre	4	3	
Arbejds løn for hver dør a 2 mk.	3	2	
2 tylter 6 al deler til alle borde og benke	4	3	
2 stk. 10 al træer til bordstenger			
Snedikeren arbejds løn for samme 2de store borde og 7 bænke lange og korte	2		
2 tylter 5 al deler til 8 vindveskarme	3		
Snidkeren arbejds løn	2		
90 al egeplanker til vindveskarme og rammer 2 tom. tykke og 8 tom. brede	7	3	
20 al egetømmer til vindvesposter 3 tom. tyk og 4 tom. brede	7	3	
Snidkeren arbejds løn for 8 vindveskarme med 2de rammer i hver karm	4		
30 al egeplanker til 3de udere dørkarme 9 tom. tyk	5		
3 stücker norske 18 alener til 2 dørkarme indvendig og udi huset at indmure	4		
Snedikeren arbejds løn for 10 dørkarme	5		
1000 loftesøm til ald snediker arbejde	2	5	8
500 legtesøm	2		8
<i>Klein smedie arbejde</i>			
8 vindveskarmes fulde beslag med 2 slaugbuer udi hver karm	6		
13 par dørhengsler med kraag og krampe	5	2	8
9 laase	4	3	
<i>Glarmester arbejde</i>			
16 vindver til 8 karme	8		
<i>Stenpicker arbejde</i>			
22 favne at brolegge uden omkring huset	1	5	
6 favne udi stalden at picke		3	
Summa	657		

Det må kaldes billigt for en skole (1 Rdl. = 6 Mk., 1 Mk. = 16 Sk.) — i uværende mønt 1314 kr.

dig var murene pudset og hvidtede. Tagværk og det øvrige indvendige træ var norsk tømmer, men de udvendige dørkarme og vinduerne var af egetræ, medens loftet var af brede „Furedeler“ (fyrreplanker). Der var tre yderdøre og fem inderdøre, 8 vindueskarme med to rammer i hver og 24 blyndfattede ruder i hver ramme. — Fra den lille forstue kom man ind i skolestuen og fra skolestuen ind i lærerens stue. Herfra var der døre til sovekammer og køkken og fra dette til spisekammer og gård. I køkkenet var der åben skorsten med ildsted og ovn og herfra fyredes i bilæggerovnen, som skulle opvarme både skolestuen og lærerens stue. Fra stuen kom man ind i soveværelset.

I Nordby var skolebygningen dog forsynet med to jernkakkelovne — een i skolestuen og een i lærerlejligheden.

I det yderste fag bag skolen var der plads til et par køer og nogle får. Foder og brændsel havde vel plads på loftet. Oprindeligt var der ikke brønd ved skolen, så læreren har vel hentet vand ved gadebrønd eller i en gård.

Ligesom Frederik IV lod sætte en tavle med indskrift over rytterskolerne, lod lensgreven indsætte sandsten med følgende indskrift indhugget over de fem samsøskoler — tre af dem er endnu bevaret. Der står:

For Gud oc Kierchen samt først og liegest efter Kong Friedrich den Fierdes Eksempel haver Hans Höy Grevelige Exellence, Den Höyvelbaarne herre, Hr. Christian, Greve til Danneskiold til Grevskabet Samsø ect, ladet opbygge, fundere og benaade denne danske Skole næst 4re her paa Landet.

Anno MDCCXXV (1725)“.

Så i 1728 var de fem skoler på Samsø opbygget og funderet. Med deres røde tegtag og smukt valmede gavle pyntede de op i landskabet mellem alle de stråttækte våninger. De kunne endog let hævde sig over for præstegårdene — ikke i størrelse men i udseende.

Nu skulle skolelivet begynde i dem. Oftest blev degnene skoleholdere — eller skolemestre, som det så smukt hed på Samsø.

Iflg. grevskabets resolution af 9. januar 1734 (Archiv 1734 nr. 1): Om sognedegnenes rettigheder i Onsbjerg, Besser, Tranebjerg og Kolbye sogne, at de nyde småredsel eller nannest af husmændene ligesom fra ældgammel tid, årlig ved juletid 3 brød, $\frac{1}{2}$ gås og 1 skp. byg.

I grevskabets arkiv 1777 — 7. okt. nr. 11 findes følgende om Tranebjerg degnehold (han var både degn og skoleholder):

I. Til degnebolig var anvist den grevelige grundmurede skole udi Brundbye, hvor han og holder skole.

II. Til indkomst nyder han:

1. af degnekaldet:

- a. Højtidsoffer (til alle 3 Fæster) ungefær (cirka) 30 Rdl.
- b. Jule-Rente af baade bønder og standsvende (husmænd) 1 skp. byg, en halv gås og tre brød.
- c. Paaske-Rente, en halv snese æg fra hver gård.
- d. Ved midsommertid samler han mælk omkring i sognet til 9 a 10 oste.

2. For skolehold nyder han:

- a. Udi penge 6 Rdl. aarlig fra Høje Herskab Casse.
- b. Ilde-Brændsel fra skoven: 5 a 6 bønderlæs.
- c. Tørv fra bønderne — 20 læs.
- d. Græsning og foderpenge til tvende køer haver han udi sognet, men ej til hø, hvilket han selv må købe for 8 a 10 rdl. årlig.

At denne fortegnelse og forklaring således rigtig og fuldkommelig forfattet ifl. Kongl. aller-Naadigste Rescript og Befaling, test. allerunderdanigst.

J. Clausen,
degn.

Provst Hamer.

Tranebjerg, den 25. Juli 1772.

Da Simon Kokandsky — degn og skoleholder — i sin fremrykkede alder fandt det for besværligt at gå til Tranebjerg at forrette degnetjeneste der, indgik han „en forening“ med Michel Jørgensen Frandsen fra Nordby, hvorefter denne som skoleholder skulle besørge Brundby skole, medens han selv flyttede til Tranebjerg for der at forrette degnetjeneste (tiltrådt af grevskabet).

Samme Kokandsky klagede senere over, at præsten havde bemægtiget sig Tranebjerg kirkebakke, oplyser pastor Henckel, at denne bakke af landvæsens-commissionen og grevens forvalter Friis d. 2. sept. 1793 blev lagt til præstegården imod, at der afgaves ækvivalens i jord ved Brundby markskel (neden for „Styrmandsbakken“) til brug for sognedegnen i Brundby. (Arkiv 1794 nr. 23.)

Kokandsky, der først var sognedegn i Besser, senere i Brundby, var en skrap og i sine unge dage dygtig lærer, særlig i læsning, skrivning og regning. Ovenstående strid om ret til kirkebakken i Tranebjerg tyder vel på hans rethaveriskhed. — K. er iøvrigt udførligt omtalt i min artikel om ham i H. A. Hist. Samf. — K.s efterfølger i embedet som sognedegn i Tranebjerg sogn blev den i sin tid bekendte *Frederik Christian Frandsen Friis*, som skal have været øens dygtigste sognedegn og skoleholder på sin tid.

Ved K.s død 1796 var Frederik Friis sognedegn i Koldby. Han søgte embedet i Tranebjerg sogn; thi dette var på grund af sognets større antal husstande meget bedre aflønnet end Kolby, hvad man let kan se eller regne ud af det foregående. Friis var godt lært og var, i modsætning til Kokandsky, en god sanger.

Herskabet, d. v. s. lensgreve Chr. Fr. Danneskiold-Samsøe, kaldte ham til embedet. F. var sognedegn og skoleholder i Tranebjerg sogn i 23 år. Han boede i den af greve Chr. Danneskiold-Samsøe opførte og funderede skole (1725). Denne skole lå, hvor nu snedker Ole Søren Olsens enke, Marie, f. Henriksen, bor. Kort før sin død forfattede Friis sin egen gravskrift, så der kun manglede dødsdag og årstal. Den interessante gravskrift lyder således:

Jeg ved min Leve-Alder, den tager daglig af, og, hvis med et jeg falder, er Mindet paa min Grav: Herunder hviler de jordiske Levninger af den i Livet hæderlige og vellærde Studiosus, nu hos Gud i Døden salig Himmelborger Hr. Friderich Christian Frandsen Friis, fordum Sogne-Degn for Tranebjerg Menighed. Som saae først denne Verdens Lys i Besser Provstegaard den 28. Oktober Ao 1744. Hans Fader var den i Livet Velærværdige og Højlærde Hr. Frands Eberhardt Friis og Moderen Velædle og dydzirede Kone, Dorothea Cathrine Hedevig Ewendorph. I hans 3die Aar mistede han sin Fader og i hans 10de Aar sin Moder. Ao 1755

kom han i første Lektie i Aalborg latinske Skole, Ao 1767 blev han dimitteret og rejste til Academiet (Universitetet), hvor han blev indskrevet i de hæderlige Studenters Tal.

Ao 1768 tog han Examen Philosophicum. Rejste derpaa til sin Condition paa Samsø og tjente Hr. Luja (Kapellan i Østerby) i 7 Aar og læste for hans Børn (3: i Skolen).

Ao 1775 giftede han sig med Dyd- og Gudelskende Enke Gjertrud Jensdatter i Besser, med hvem han levede et kiærligt Egteskab i 37 Aar, dog uden Livs-Arvinger —

Ao 1794 blev han kaldet til Sogne-Degn og Skolelærer for Koldbye Menighed. Ao 1796 blev han kaldet til Sogne-Degn for denne Tranebjerg Menighed, hvilket Embede han forestod i over 23 Aar med megen Nidkærhed og Accurathed.

I de sidste 7 Aar hensad den Sl. Olding sit Enkesæde hos sin Svigersøn, Thage Nielsen, hvor han nød den bedste Opvartning (af steddatteren, svigersønnen og deres barn), han kunne ønske sig af dem alle Tre etc. Lige indtil hans Salige Ende, hvilket skeede sidste Torsdag Morgen Kl. 7, den 3die February 1820, da Gud hjemhentede Sielen til sit himmelske Rige, efter at han her havde vandret om som en from og dydig Christen i 75 Aar, 3 Maaneder og 5 Dage.

Gud give ham og os alle en glædelig Opstandelse. (Slægten har tilføjet dødsdag og alder).

Endelig efterlod han sig følgende:

Epitaphium

Enhver, som kendte mig og mine Dages Trængsel,
 De takke Gud med mig, at jeg slap af det fængsel.
 Som Skole-Pog jeg var i ti paa elvte Aar
 Og nød en streng Confect, som Skole-Drenge faar.
 Jeg havde manganen Dag ey Brød i Mund at putte,
 Min meste Drik var Vand, nu kand I selv vel slutte
 Hvor meget ondt jeg leed, knap Klæder til min Krop.
 Ja, oftest trængende, mens Pongen sagde Stop.
 Jeg havde Venner faa, sig vilde af mig tage,

Kun oftest een blandt ti, der vilde Omsorg drage.
Men, Gud hjalp faderlig, han styrked mig i Nød.
Og lagde Døvelse saa vel i Vand som Brød.
I Aaret 67 jeg blev da til Studenter,
Min hele Løn da blev 500 Dalers Renter,
I syv paa ottende Aar jeg tjente og blev Mand,
Jeg tænkte, nu er du udi en herlig Stand;
Min Stand var meget god, men Brødet mavert skaaret,
For Kone, 8 Børn, jeg havde mig udkaaret.
Jeg sled paa 19de Aar som Bonde og som Træld,
til endelig jeg slap og sagde det Farvel.
Jeg kom til Koldbye, hvor de Arme mig med glæde,
Hvor hver Mand kappedes med Gaver at fremtræde.
Jeg fandt en Præst, der var mig mer end Broder huld,
Han viiste Kiærlighed, som rarer var end Guld.
I næsten trende Aar, jeg leved der, det bedste
Jeg noged Tiid har nydt, var elskt af hver min Næste.
Gud kaldte mig derfra til Tranberg Menighed.
Hvor jeg som Degn har haft Leve-Brød og Sted.
Nu er det ude med mig arme Mand og Stymper,
Thi gamle Kirke-Kuld mit arme Legem krymper,
Tilfælles møder mig udi mit højre Been,
Som bliver nok min Død og gør mig daglig Meen.
Men Gud ske Tak for skjulte førte veje,
Han, som sit kiære Barn mig taer til Arv og Eje.
Jeg vandret haver nu paa 76de Aar,
Og immer lettet har Gud mine ringe Kaar,
Gud gjør vel Enden god mig salig Død beskierer
Og for min Frelsers Skyld mig Cronen hist forærer.
Hvor lykkelig for mig i Dødens Kamp og Strid,
Naar Siælen vikles ud, at Gud er naadig blid!
Kom Død da, naar du vil, før mig fra denne Hytte
Ind i Guds Fryde-Sahl, og hvilken herlig Bytte!
Jeg gaar med Glæde bort fra dette Livs Uroe
Min Jesus er mit alt, jeg døer i Jesu Troe! —

Man kan igennem ovenstående i korte træk følge hans levnedsløb. Han var søn af Frants Eberhardt Friis, sognepræst for Besser og Onsbjerg Menigheder og provst for Samsø 1740—48.

I Lengmeks stamtavler findes han blandt familien Friis fra Ribe, til hvilken bys bedste borgere slægten gennem mange år hørte. Som stamfader anføres Niels Hansen Griisbeck, der i 1585 var rådmand i Ribe, og hvis børn tog navnet Friis.

Sognedegn Friis mistede sin far, da han var 3, og moderen, da han var 10 år. Han var en sen frugt i deres ægteskab.

Efter hans moder blev der i arv til hans part 500 rigsdaler.

Faderens efterfølger, provst Just Villadsen Bing (1748—65), blev hans formynder.

Han satte drengen i Aalborg latinskole. Efter provst Bings død 1765, må han en tid forlade studierne for at tjene det daglige brød; men det lykkedes ham så efter 12 års studier at tage studentereksamen 1767. Året efter tager han filosofikum ved universitetet og får så condition i 7 år hos pastor Luja, der var kapellan og lærer i Onsbjerg, men boede i Østerby. I 1775 giftede Friis sig med gårdmandsenken Gjertrud Jensdatter i Besser sogn — Vistnok i Besser (?). Han overtog fæstegården og sidder nu i 19 år som fæstebonde med hustru og 8 stedbørn.

Det blev en streng tid for ham, der ikke var vant til eller kendt med bondearbejdet; men han blev iøvrigt godt hjulpet såvel af hustru som stedbørnene, til hvilke han stod i det bedste forhold.

Rent økonomisk blev det en streng tid — også hvad det daglige brød angik. Det var derfor en stor lettelse for ham, da han i 1794 af greve Danneskiold-Samsø og provst Wellejus kaldes til degn og skoleholder i Koldby.

Den ældste søn overtog gården i fæste.

I Koldby modtog de den nye sognedegn med åbne arme. Han kom også til at stå i et udmærket personligt venskabsforhold til præsten, Andreas Kragh (1787—1800). To år senere kaldes han til sognedegn for Tranebjerg menighed. Det var provst Wellejus, der gennemførte hans hurtige advancement. Friis var så sognedegn i Tranebjerg 1796-1817, da han 73 år gammel søgte og fik sin afsked.

De sidste fem år sad han som enkemand. I hans ægteskab var ingen børn, men han nød de sidste år en god pleje hos den yngste af sine stedbørn.

Som de fleste gamle degne var Friis også lejlighedspoet, og det blev han bekendt for. Desuden prentede han naturligvis gravskrifter, opsatte testamenter m. m.

Om hans hurtige evne til at rime kan nævnes følgende. En gang, da grevinde Danneskiold-Samsø kom kørende på vej til Tranebjerg, lukkede Friis byleddet i Brundby op for hende. På grevindens spørgsmål, om det var sandt, at han på stående fod kunne gøre vers, svarede Friis, idet han knælede ved grevindens vogn:

Poeten faldt på knæ
og bad grevinden om lidt træ;
og har jeg syndet noget,
så gør jeg ryggen kroget.
Jeg hedder Frederik Friis,
nu kan grevinden gi' mig ris!

Grevinden takkede, morede sig, forstod hentydningen og tilstod ham både træ og ris, idet hun af Brattingborg skov årlig lod ham udvise et læs brænde hvert år i hans levetid — det er ikke alle poeter, der har fået så god betaling for et vers.

Det blev siden til et legat til sognets lærere — 4 kr. til hver.

I skrifteprotokollen for 1820 fortælles i skifteforretningen, hvad han efterlod sig.

Man kan deraf danne sig et billede af hans bohave, påklædning og økonomiske stilling:

1 chatol, blå- og hvidmalet, 1 skrivebord, 4 stole med ryglæder, en del bøger til 15 rdl. samt følgende gangklæder:

1 indsprængt frakke med vest og buxer 10 rd., 1 sort vadmel-skjole (langskødet) med vest 1 rd. 2 mk., 1 par sølv-knæspænder 1 rd., 1 gammel sort klædes-kjole med vest 1 rdl. 2 mk., 1 brun vadmel-skjole 3 mk., 1 gammel sort lig-kappe 8 sk., 3 fipkraver, 3 halstørklæder, 6 hørlærreds skjorter, 1 par støvler, 1 hat.

Der er intet om sengested, sengetøj m. m., men det har han

sikkert i forvejen givet til stedbørnene, han boede hos ved sin død.

Hans kontante beholdning:

I chatollet fandtes af kontante penge: 23 rdl. sedler, 21 rdl., 5 stk. kobbermønter og i sølvmønt: 7 stk. croner, 3 stk. rixdalere, 3 stk. tomarker, 22 stk. fireogtyveskillinger, 7 markstykker, 10 femtenskillinger, 27 tiskillinger, 10 otteskillinger, 10 sexskillinger og 3 fireskillinger, og af de ved forseilingsforretningen forefundne sølvpenge befandtes en del at være sådanne mynter, som endnu ere gangbare, andre derimod sådanne mynter, som ikke længe ere set, men blot efter deres indvortes værdie kunne betragtes, som vare i 1 classe 11 rdl. 3 mk. 13 sk., i 2 classe 18 rdl.

Det ser af det sidste ud til, at Friis har været møntsamlere.

Et stort følge fulgte ham til hans sidste hvilested på Tranebjerg kirkegård. Graven blev lige uden for kirkevinduet mod syd ud for degnestolen, hvor han gennem de mange år havde stået og sunget ved gudstjenesterne.

Det var iøvrigt på hans gravsted tyvene stod op, da de brød gennem vinduet ind i kirken (hist. Aarbog 1952).

I Kolby opførtes skolen 1725. Iflg. greve Danneskiold-Samsøe's resolution af 31.5.1730 fik pastor Sandro årlig udvisning af vindfælder, halvandet skovlæs til brændsel til erstatning for 5 skp. land af præstegårdens jorder, hvorpå skolen blev opbygget — fra 1. maj at regne.

I 1772 var *Søren Hvalsøe* sognefoged i Kolby. Han indberetter, at han nyder årlig af hver gård og hver husmand 1 skp. byg, en halv gåsekrop og 3 brød, hvilket oppebæres om julen, og om påsken 10 æg af hver gård.

Offeret til hver af de tre højtider er ungefær 8 rigsdaler. Ved St. Hansdag bekommes i sognet af dem, der have køer, et mål mælk til ialt 10 oste. Intet tillæg af ager eller eng er i ringeste måder lagt til degnekaldet, ejheller nogen særdeles degnebolig, men sognets skole, som tilligemed degnekaldet opvartes af mig, er af landets høje herskab overladt mig til beboelse, og nyder jeg som skoleholder årlig af højbemeldte høje herskab i penge 6

rdl. og til ildebrændsel 5 a 6 bønderlæs træ, og af bønderne i sognet ungefær 20 læs tørv.

Endelig skulle jeg efter skole-instructionen og forordningen af 23. januar 1739 af skolen nyde fri græs i foder til 2 køer, men i stedet for har jeg hidindtil allermest af sognet årlig fået 9 mark 15 skilling til græsningspenge og halm til en ko, men ej hø, så at jeg ej slipper noget år at købe hø for 4 a 5 rdl. og samme er meget vanskeligt at bekomme til købs her på landet.

S. Hvalsøe.

Iflg. cancelliets skrivelse 19. januar 1828 måtte den gamle funderede skole nedbrydes, og præst og degn anmoder grevskabet om hjælp ved den nye skolestues opførelse.

Nordby skole

I 1660 var Jens Sørensen degn til Nordby kirke. „Degnen udi Nordby sogn haver ingen degnebolig eller jord at virke på, haver heller ikke nogen offer, men nyder alene af hver bonde 1 skp. byg, ½ gås, 3 brød og 10 æg. Herforuden af øvrigheden hannem bevilget 1 ørte rug af kirkens tiende for klokken at ringe.“

1690 er Jens Sørensen stadig degn.

Degnen bekommer nu af hver bonde 5 kjærve rug og 5 kjærve byg er agtet for 1½ skp., når grøde er; men når misvækst påkommer som gemenlig her til sognet indfalder kan ikke bekommes udi 1 hel trave 1 skp. korn. Offer til hver af de 3 store højtider kand bekommes 9 mark.

Julerente er 3 brød. Påskerente 10 æg og 2 brød.

Til mikkelsdag en mager gås af hver bonde. Degnebolig er her ingen jord til enten i mark eller by ikke det allerringeste og er beklageligt, at man må sætte sig i vidtløftighed for hus og hjem og så næppe forvundet det.

13./7. 1772. Ebbe Munch (Degn) omtaler bl. a.: Degnen får nu bolig i den grundmurede af herskabet oprettede skole.

I samme skolehus er 2 jern bilæggerovne — en i skolestuen og en i den lille stue. I skolestuen er 2 lange borde, 4 bænke og 1 bibel, som tilhører huset.

Sognedegn og skoleholder Johan Georg Kjeldsen

noterer i 1788, at da han forgæves har søgt hos beboerne i sognet at få inddrevet de ham tilkommende lovlige indkomster in natura samt hans tilgodehavende restance for 12 år fra 1776—88, befalede kgl. resolution af 13/11 1789, at vedkommende retens betjent straks skulle foretage udpantning og prompte execution hos de modvillige sognemænd for de supplicanten tilkommende endnu resterende degne- og skoleindkomster årlig af hver decimant (tiendeyder) 5 kjærver rug, 5 kjærver byg til høsten, af hver bonde en levende gås til mikkelsdag, 3 brød til julerente og 10 æg to brød til påskerente samt efter instruksen af 23. januar 1739 den ham som skoleholder tilkommende skoleløn med fri græs og fornødent foder, hø og halm til 2 køer og 6 får og det ringeste 25 læs tørv til brændsel, og han skal for hver af de resterende 12 år have 4 mark af hver beboer, der står tilbage med disse indkomster.

I sognet findes 62 gårde, nemlig 46 hele og 16 halve.

Man kan se, at der har været spænding mellem beboerne og degnen.

I Onsbjerg-Besser

som oprindeligt (til 1867) dannede et pastorat, var *Rasmus Jensen* degn 1668—91. Han nyder samme løn som de andre sydlige sogne. Han efterfølges af *Morten* — —, der var student. Nogle kaldte ham *Morten Præst*, andre — når han ikke hørte det: *Morten Stud.* Han var nemlig student og bemærkede det så ofte, at navnet blev hængende ved ham.

Han havde for vane inden gudstjenesten, vel for at klare stemmen, af en vældig pokal at drikke en ordentlig snaps. Glasset, der opbevares endnu, har stadig navnet: *Morten stud.*

24./8. 1753 indgår provsten, pastor *Jens Bing* til grevskabet med en skrivelse om, at degnekaldet ved *Besser-Onsbjerg* ved forefaldende vaccance måtte blive combineret med capellaniet.

Grevens svar lyder: Det af provsten givne forslag vorder her ved af mig antagen således, at degnekaldet for *Onsbjerg* og *Besser* menigheder stadig herefter skal være henlagt til capellaniet

sammesteds, og capellanerne, som for den følgende tid af mig eller arvinger være beskikkede og skal som residerende capellaner ved kaldsbrevet blive tillagt samme løn og doceurer af provsten eller efterkommende sognepræster som nuværende capellaner nyder og haft haver, dog, at de selv og uden nogen bekostning for mig forsyner sig med den fornødne bolig.

Capellanen holdt derefter hjælpelærerne — een ved hver skole.

Skolestuerne i de fem af greven opførte skoler var forsynet med 2 lange borde og 4 lange og et par korte bænke, samt et kateder. Skolemateriel fandtes der yderst lidt af: 1 bibel og nogle salmebøger. Læsebøger bragte børnene selv med.

Trods de paauvre forhold i skolestuen gik det dog godt frem med læsning, skrivning og regning. Vinduerne kom sjældent op — og om vinteren slet ikke. Engang, da en provst kom ind i skolestuen, holdt han sig for næsen, og lærerinden sagde bramfrit: Ja, luften kunne være bedre, for børnene fiser — og provsten morede sig over det ligefremme udtryk.

Adskillige af drengene kom til søs og tog senere på navigationsskoler — også i Norge.

I Risør, nu Samsøs venskabsby — var der tidligere navigationsskole. Paa en flad klippe lige over byen har de unge styrmandselever indhugget forskellige navne, blandt andet er der indhugget et kompas med årstal 1747 og under neden N — S Samsø.

Det taler for sig selv.

(Fortsættes)

Litteratur:

- Provstearkivet.
- Grevskabet Samsø's arkiv.
- P. Palladius om dsk. skoler.
- Kirkeordinanser.
- K. Ottesen: Vor Folkeskole.
- Th. Jensen: Rytterskolerne.